

INHOUD

INLEIDING	9
Een regio van wereldsteden	
<i>De redactie</i>	

DEEL I. OUDHEID EN MIDDELEEUWEN

NIJMEGEN	19
Multiculturele stad aan de grens van het Romeinse rijk	
<i>Stephan Mols</i>	

VOORBURG	27
Hadrianus' wereldstad pal achter de duinen	
<i>Geert Ham</i>	

OUDENAARDE	34
Burgerschap en migratie in een grensstad	
<i>Leen Bervoets</i>	

DE ZWINSTEDEN	41
Een maritieme microkosmos in middeleeuws Vlaanderen	
<i>Wim De Clercq, Jan Trachet en Maxime Poulain</i>	

KAMERIK EN ATRECHT	49
Katharen in de Lage landen	
<i>Brigitte Meijns</i>	

BORGLOON	56
Een middeleeuwse wereldstad die nooit was	
<i>Jeroen Deploige</i>	

IEPER	64
De lakenstad van laatmiddeleeuws Europa	
<i>Lennert Lapeere</i>	

DOORNIK	70
Fremdkörper in de Nederlanden?	
<i>Marc Boone</i>	

GRONINGEN	76
Een middeleeuwse metro-pool in het noorden	
<i>Arie van Steensel</i>	

HASSELT	84
Middeleeuws stadje met een groot netwerk	
<i>Jeroen Benders</i>	

VALENCIENNES	91
Wereldwijven: over middeleeuwse migratie en sekswerk	
<i>Jelle Haemers</i>	

ATRECHT	98
Zigeuners op bezoek in de middeleeuwse stad	
<i>Jordy Saillier en Élodie Lecuppre-Desjardin</i>	

BRUGGE	105
Loterijen, een viraal idee en mondiaal exportproduct	
<i>Jeroen Puttevels</i>	

LEUVEN	113
Goed bestuur in de late middeleeuwen	
<i>Minne De Boodt en David Napolitano</i>	

BRUGGE	120
Arbeidsmigratie naar de cultuurhoofdstad van het Bourgondische Rijk	
<i>Jan Dumolyn</i>	

DEVENTER	127
Een wereldwijd verbonden boek	
<i>Margriet Hoogvliet</i>	

ZUTPHEN	134
Kooplieden, pelgrims en heidenen van verre in een IJsselstad	
<i>Johan Oosterman</i>	

DEEL II. VROEGMODERNE TIJD

GROENLO	145
Hoe een middeleeuws stadje speelbal werd van de wereld	
<i>Jos Palm</i>	

'S-HERTOGENBOSCH	152	SCHIEDAM	223	ROTTERDAM	285
'Klootjesvolk' en de wereldmarkt <i>Bruno Blondé</i>		Jenever in de trans-Atlantische slavenhandel <i>Merel Blok</i>		Quarantaine in een wereldhaven <i>Eileen van der Burgh</i>	
ANTWERPEN	159	AMSTERDAM	230	AALST	292
Het gedrukte boek verovert de wereld <i>Bram Caers</i>		De invloed van metropool Mokum op wereldwijd Joods leven <i>Bart Wallet en Sietske van der Veen</i>		Op zoek naar rubber in Congo-Vrijstaat <i>Yves Segers</i>	
NIEUWPOORT	166	OOSTENDE	237	ANTWERPEN	300
Een Beierse stad en de internationale monarchie <i>Klaas Van Gelder</i>		Van kleine garnaal tot Koningin der Badsteden <i>Torsten Feys en Michael-W. Serruys</i>		Exotische passanten en interstedelijke mobiliteit rond 1850 <i>Hilde Greefs en Anne Winter</i>	
NAMEN	173	DEEL III. DE LANGE NEGENTIENDE EEUW			
Sporen van Europese architectuur in een citadelstad <i>Emmanuel Bodart</i>		GENT	249	BRUSSEL	306
MIDDELBURG	180	Steenkool en de mondialisering van vervuiling <i>Wout Saelens</i>		De arbeidersbeweging en haar <i>Maison du Peuple</i> <i>Laura Nys</i>	
De opkomst van de functionele stadkaart <i>Bram Vannieuwenhuyze</i>		AMSTERDAM	256	LEIDEN	314
LUIK	187	Dieren als interstedelijke verbinders <i>Jenna The</i>		De wereld in de wijk Transvaal <i>Ariadne Schmidt en Alicia Schrikker</i>	
Wapens voor de Wereld <i>Michael Depreter en Mathieu Willemsen</i>		BRUSSEL	263	BRUSSEL	321
ALKMAAR	194	De wondere doorbraak van Karl M., communist <i>Ilja Van Damme</i>		Beschermheren van de bezette hoofdstad, 1914-1918 <i>Samuël Kruizinga en Sophie De Schaepdrijver</i>	
Het hofje of de woelige werkelijkheid achter een stoffig imago <i>Henk Looijesteijn</i>		DEN HAAG	270	DEEL IV. DE KORTE TWINTIGSTE EEUW	
SPA	201	Internationale operettes als culturele aanwinst en slijtzwam <i>Veerle Driessen</i>		AMSTERDAM	331
Kosmopolitisch kuuroord in de Ardennen <i>Gerrit Verhoeven</i>		ANTWERPEN	277	De wijde wereld in bakstenen bouwkunst <i>Melle van Maanen</i>	
MAASTRICHT	208	Straatnamen maken de wereldstad: van Engelse handelaren tot Zaha Hadid <i>Christophe De Coster en Léa Hermenault</i>		DEVENTER	339
Zwitsers vernuft in een achttiende-eeuwse grensstad <i>Remco Beckers</i>		LEIDEN	347	De Koloniale Landbouwschool, 1912-1947 <i>Miel Groten</i>	
GENT	216	Slavenhandel in een land zonder kolonie <i>Stan Pannier</i>		Studenten en antikoloniaal verzet, 1925-1975 <i>Sander van der Horst en Henna Goudzand Nahar</i>	

WAGENINGEN EN WAGENINGEN	355	ROTTERDAM	377	ALMERE	399
Nederlands rijstproject in een Surinaamse dorp		China in de buurtbioscoop		Een <i>new town</i> voor de toekomst	
<i>Larissa Schulte Nordholt</i>		<i>André van der Velden en Thunnis van Oort</i>		<i>Petra Brouwer</i>	
BREDA	363	AMSTERDAM EN ROTTERDAM	384	LEDEBERG	406
Tachtig jaar vriendschap met Polen		Surinaamse nieuwkomers en het spreidingsbeleid in de jaren zeventig		De voorstad broeit	
<i>Iwona Guś</i>		<i>Tim Verlaan en Rixt Woudstra</i>		<i>Tina De Gendt</i>	
AMERSFOORT	370	LUXEMBURG	392	GRONINGEN	414
Honkbalhoofdstad van post- koloniaal Nederland		Een kosmopolitische provin- ciestad		Noordelijke hiphop als ver- zet tegen racisme en rechts- extremisme	
<i>Jan Bant</i>		<i>Jens van de Maele</i>		<i>Dastan Abdali</i>	
Over de redactie	421				
Over de auteurs	423				
Illustratie- verantwoording	433				
Register	437				

SCHIEDAM

Jenever in de trans-Atlantische slavenhandel

Schiedam is in West-Afrika synoniem met zijn bekendste exportproduct: jenever. Schiedams gedistilleerd heeft er tegenwoordig een belangrijke rol als plengoffer en relatiegeschenk. Maar uit nieuw onderzoek blijkt een lange voorgeschiedenis van jenever als consumptiemiddel voor slaafgemaakten op plantages en ruilmiddel in de achttiende-eeuwse trans-Atlantische slavenhandel.

In september 1791 steeg de prijs van jenever op de Schiedamse beurs binnen enkele dagen zo hard, dat zelfs de oudste branders zich geen vergelijkbare piek konden herinneren. Een aantal grote Franse bestellingen klopten de verkoopprijzen tot ongekende hoogte op. Waar de jeneverprijzen per 'stuk' (zo'n 220 liter) in de jaren daarvoor zelden boven de 8 gulden uitkwamen, bereikte de prijs op 13 oktober een hoogtepunt van 13 gulden. De waarde van branderijen waar de dranken werden geproduceerd en aandelen in de graanmolens voor de industrie stegen dat najaar mee met de hausse. De leden van het brandersgilde in de stad hadden een opvallende verklaring voor deze prijsstijging: de Franse bestellingen waren bestemd voor West-Indië, waar de slaven op plantages gezonder zouden blijven van Schiedamse jenever dan van andere sterkedranken. De hausse duurde ruim een maand en maakt duidelijk hoe de lokale jeneverindustrie in Schiedam een wereldwijde afzetmarkt had. De verklaring van de branders laat zien dat zij zich bewust waren van de mondiale consumptie van hun product, en dus ook van het gebruik door slaafgemaakten op plantages.

Behalve als consumptiemiddel op plantages speelde jenever nog een andere rol in de koloniale slavernij: als ruilmiddel in de slavenhandel. Met

de term koloniale slavernij wordt hier de sterk gecommmercialiseerde vorm van slavernij bedoeld, die gepaard ging met de wereldwijde expansie van Europese staten tussen de vijftiende en negentiende eeuw. Grote aantallen slaafgemaakten uit Afrika werden naar Europese koloniën in Amerika verscheept. Het Nederlandse aandeel in deze slavenhandel kent twee periodes: van circa 1621 tot 1730 domineerde de West-Indische Compagnie (wic) de slavenhandel dankzij een monopolie op de handel met West-Afrika en de Caraïben. Nadat dit monopolie in 1730 werd opgeheven, richtte een aantal particuliere maatschappijen zich voortvarend op de slavenhandel. Zo specialiseerde de Middelburgsche Commerce Compagnie (mcc) zich vanaf 1740 vooral in deze handel en kocht de firma tussen 1732 en 1804 naar schatting 32 000 mensen uit Afrika om als slaven te verhandelen. Daarnaast heeft de Rotterdamse firma Coopstad en Rochussen tussen 1747 en 1777 zo'n 65 keer een slavenschip uitgerust, waarmee het bijna 23 000 slaafgemaakte Afrikanen vervoerde. De inkoop van deze mensen gebeurde met ruilgoederen, zoals textiel en wapens. Maar ook alcohol, waaronder Schiedams gedistilleerd, was een ruilmiddel dat zowel de wic als de particuliere slavenhandelaren gedurende de achttiende eeuw vaak gebruikten.

Schiedam als 'Zwart Nazareth'

Sterkedrank was in de trans-Atlantische vaart populair omdat het langer houdbaar is dan dranken met een lager alcoholpercentage. Daarom was het in de zeventiende en achttiende eeuw vaak een voedingsmiddel aan boord. Jenever werd ook een geneeskundige werking toegeschreven, het zou onder meer scheurbuik voorkomen. Handelaren gebruikten gedistilleerd daarnaast als handelswaar en als relatiegeschenk. Tot het einde van de zeventiende eeuw werd in Holland vooral brandewijn gestookt uit (Franse) druivenwijn. Door de Frans-Nederlandse oorlog (1672-1679) stegen de prijzen vanwege importverboden en stapten producenten over op mout- of korenwijn, gestookt van gemoute granen en gist. Na verloop van tijd concentreerde de productie hiervan zich in buursteden van de grote havensteden Amsterdam en Rotterdam, die de vervuilende alcoholindustrie uit hun stad weerden. Weesp en vooral Schiedam werden zo belangrijke jeneverproducenten. Schiedam dankt zijn bijnaam 'zwart Nazareth' aan de grote hoeveelheden roet en as die de jeneverbranderijen over de stad spuwden.

Al snel was de productie van gedistilleerd in Schiedam steeds meer voor de export bestemd. In 1699 waren ‘de bezittingen der Oost- en Westindische Compagnieën, [en] ook Duitschland, Vlaanderen, Brabant, Schotland, zelfs de landen en steden om de Oostzee’ belangrijke afzetmarkten, zo blijkt uit een gezamenlijk verzoek van de Schiedamse branders. In 1771 was 15 procent van de totale Zuid-Hollandse productie voldoende voor de gehele binnenlandse consumptie en was de resterende 85 procent dus voor de export bestemd. De jeneverindustrie zorgde ervoor dat Schiedam tijdens de achttiende eeuw grote welvaart kende, in tegenstelling tot de meeste andere Hollandse steden. De grootse neoclassicistische gebouwen die aan het einde van deze eeuw in de stad zijn gebouwd getuigen nog steeds van de enorme opbrengsten uit de productie van gedistilleerd. Zo’n gebouw is de Korenbeurs uit 1783, een uitbreiding van de oude beurs waar Schiedamse gildeleden granen inkochten en hun gedistilleerd verhandelden. Rotterdamse drankenmakelaars domineerden de inkoop op de Schiedamse markt en verkochten de gedistilleerde dranken weer door. De administraties van slavenhandelaren en deze drankenmakelaars brengen duidelijk aan het licht welke banden Schiedam had met de trans-Atlantische slavenhandel.

Alcohol als levens- én ruilmiddel

Al voordat Europese sterkedrank via de handel werd geïntroduceerd, produceerden en consumeerden mensen in West-Afrika alcohol. Deze dranken werden vaak uit honing of andere landbouwproducten gebrouwen, kenden een laag alcoholpercentage en waren vanwege de beperkte houdbaarheid meestal gereserveerd voor ceremoniële of rituele gelegenheden. Portugese handelslieden exporteerden vanaf de vijftiende eeuw wijn naar West-Afrika en andere Europese handelaren volgden snel. In de reisverslagen van de Fransman François Froger uit 1699 toont een ets een Europese handelaar die een lokale leider in Senegal sterkedrank als cadeau aanbiedt. Sommige historici suggereren dat Nederlandse kooplieden in het gebied de gewoonte van sterkedrank als relatiegeschenk, *dashee*, hebben geïntroduceerd om daarmee te concurreren met de meer gevestigde Portugese handelscontacten. De soort drank die slavenhandelaren als *dashee* en als ruilmiddel gebruikten, verschilt per nationaliteit en veranderde in de loop der tijd. Van Portugezen is bekend dat zij voornamelijk rum inzetten, die werd gestookt uit het suikerafval van plantages in Amerika. De Britse slavenhandelaren,

Een Europese handelaar biedt l'eau de vie aan aan een lokale gezagsdrager in Gorée, Senegal. Daarmee vraagt hij om toestemming om het water in de tonnen te gebruiken.

met name degenen die vanuit Bristol opereerden, gebruikten daarentegen vooral Europees gedistilleerd. De bronnen geven diverse aanwijzingen dat dit tenminste voor een belangrijk deel Schiedams gedistilleerd betrof. In vroegmodern Rotterdam was zo'n grote gemeenschap van Engelse kooplieden actief dat de stad bekendstond als 'Little London'. Slaven schepen op weg naar Afrika meerden er regelmatig aan om ruilgoederen in te slaan. In zijn memoires schrijft de Engelse slavenhandelaar kapitein Hugh Crow dat zijn